

TARİHÇİ Mİ? SİYASETÇİ Mİ? DEVLET İNŞACILARI OLARAK BALKAN TARİHÇİLERİ

Dritan EGRO*
Çeviren: Galip ÇAĞ**

Özet

Tarihçilik, siyaset ile derinlemesine iç içe geçmiş bir söylemdir. Bundan dolayı, siyasetçilerin siyasetsiz bir dünyada var olduklarını ve okuyucuların da bu siyasetten ayrılmış saf dünyanın bir ürünü olduğunu düşünmek yanlış olur. Tarihçilik bugün dahi milliyetçi ideolojilerin ve Balkan coğrafyasındaki tüm ülkelerin iddialarının ana kaynağını teşkil etmeyi sürdürmektedir. Bunun bir sonucu olarak bugün de Balkan siyasi seçkinleri tarihçiliği kendi ulus devletlerinin inşasının bir yolu olarak görmektedirler. Konuya dair bazı gerçekler günümüzde bile halen yalanlanmamıştır. Bu noktada, tarihçi ile siyasetçiyi genellikle birbirinden ayıran şey siyasetçi siyasi görevini gerçekleştirmenin rahatlığına sahip iken, tarihçinin bilginin hâkimi olmasıdır. Bu ikisinin birleşimi, bir halkın fikri gücünün şekillenmesi hükmünü ortaya koyar.

Halil Bertay, “*Bir Yunanlı meslektaşım, benden 15. yüzyıl Osmanlı tarih anlatımını değerlendiren bir çalışma hazırlamamı istediğinde ona şu cevabı verdim*” der: “*Bu konuya eleştirel bir gözle yaklaşacağım*”. “*Meslektaşım ülkemin tarihçiliğine eleştirel bir gözle bakma niyetimden dolayı elimi sıktı. Ancak daha sonra bu eleştirel çalışmamın odağında Türk ve Yunan tarihçiliğinin her ikisinin de olacağını söylediğimde, projenin Türk araştırmacılarca kabul göremeyeceğini ifade etti*” (Bertay 1993: 249).

Balkanlar gibi bir bölgede, bu gibi şeyler şaşırtıcı olmamalı. Çünkü burada -Balkanlarda- tarih yazımı özellikle bazı bölgelerinde daha fazla, bazı

* Dritan Egro halen Center for Albanian Studies ve The European University of Tirana da tarih doçentidir. Arnavut tarihi ve tarihçiliği ile ilgili birçok makale yayınladığı gibi konu ile alakalı bir de kitabı bulunmaktadır: *History and Ideology, Albanian* (2007).

** Yrd. Doç.Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi.

bölgelerinde ise daha az da olsa, çoğunlukla yüksek siyasi menfaatler doğrultusunda varlığını devam ettirmektedir (Clogg 1988: 29). Açıkçası bölgeye ait birçok sorun, meşruiyetin geçmişte aranması dolayısıyla uzunca bir süre çözümsüz kalmaya devam edecektir. Bu bağlamda bu bölgede, ulusal kültürün bilim insanı ve tarihin kalemi keskin/akılcı olmalıdır. Zira ancak bu şekilde kanın kırmızı rengi mürekkepten ayrılabilir (Seton-Watson 1988: 14).

Tarihçilik, siyaset ile derinlemesine iç içe geçmiş bir söylemdir. Dolayısıyla tarihçiliğinin siyasi boyutunun dışına çıkmak ya da sağlam bir siyasi duruş göstermek için bilinçli bir çaba vardır. Bundan dolayı siyasetçilerin siyasetten azade bir dünyada yaşadıklarını, okuyucuların siyasetten yoksun bir dünyanın ürünleri olduklarını düşünmek yanlış olacaktır (Berktaş v.d., 1993: 12).

Aslında 19. yüzyılın ikinci yarısının hemen başlarında ulusal/ulusçu tarihçilik Balkan halklarının ulusal bilince ulaşmasına en fazla katkı yapan disiplindi. Bundan dolayı, siyasi ve kültürel yapıtların/ürünlerin en önemli parçası olarak kabul edilmelidirler. Bu niteliğinin de telkiniyle, tarihçilik milliyetçi ideolojilerin ve Balkanlarda varolan tüm ülkelerin iddialarının ana kaynağı olmayı günümüze kadar sürdürmüştür. Henüz bir buçuk asır önce Yunan tarihçi Constantinos Paparrigopoulos şöyle demişti: “*Tarih sadece bir bilim değildir. Hem bugünün Kutsal Kitabı, hem de yarının Anavatanıdır*” (Clogg 1988: 15).

Ulusal tarihin çabası şu basit kavramlarla ifade edilebilir: Kendini, çevreni ve komşularını tanımak, hem de bu çevrede etkin olarak -onlar gibi ya da değil- yüzyıllar boyu varlığını devam ettirebilmek. Tarih toplumun hafızası olduğu gibi (Özbaran 1997: 12) her politik ulusal oluşumun da ahlaki temelidir. Bundan dolayı Balkan seçkinleri kendi ulus tarihçiliklerini, ulus devletlerinin inşasının en önemli yollarından biri olarak kabul etmişlerdir. Bugün dahi bu gerçek inkâr edilmemektedir.

Arnavut tarihçiliği ve diğer Balkan devletlerinin tarihyazıcılığı büyük oranda güçlü milliyetçi çağrışımlar ile gelişme göstermiştir. Ancak aynı zamanda kasıtlı olarak komşu devlet ve halklarının tarihleri bunların ilgi alanının dışında bırakılmıştır. Milliyetçilik, bir halkın ortaklaşa kimliğinin oluşumunda birincil birleştirici ve normatif bir amil olmuş, ulusçu tarihçilik için saf ve sahih olarak nitelendirilmiştir. Komşu ülkelerin tarih çalışmalarının kasıtlı olarak gözardı edilmesi bir tercihten fazlasını ifade eder. Aslında bu durum 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılının ilk on yılında meydana gelen

uluslararası gelişme ve ahvalin sevkettiği bir önkoşuldur. Dolayısıyla hiçbir ulusçu tarih anlayışı bir diğerinden farklı ya da ayrı değildir (Özel 1998: 149). Bu, özellikle komşu ülkelerin tarihçiliği için geçerli bir durumdu. Ancak bu ulusal kimlik meselesi, aynı ulusun mensuplarını da içerisine aldığı, sorun daha karmaşık bir hale gelerek, varoluşçu bir sorunsala indirgeni.

Balkan tarihçileri “şanlı” geçmişlerine yaptıkları atıflarla milliyetçi görev ve fikirlerini canlı tutma yoluna gitmişler hatta onlara ortaklaşa bir ulus algısının tarihsel şemasını sunmaya çalışmışlardır. Bu sebeple 19. yüzyılın ikinci yarısının başında Balkan tarihçileri Balkan milliyetçiliğinin en güçlü destekleyicileri olarak değerlendirilmelidirler.

Ulus devletlerin oluşumunun sağduyulu ve güçlü bir lider elinde kendiliğinden ve belirli bir nitelikte gerçekleştiği asla düşünülemez. Tarihte bireylerin rolü sorunsalına girmek istemeksizin, Balkan devletlerinin Osmanlı Devleti’nden kopuş süreçlerinin en az 20 yıllık bir fikri ön hazırlık sonucu gerçekleştiğini iddia ediyorum. Bahsi geçen kopuş ancak bu süreç sonunda gerçekleşebilmiştir.

Ulus devlet yapılarının oluşum süreçleri dolayısıyla, 19. yüzyılda Balkanlarda tarih tetkikinde dikkat çekici bir fikri yapı göze çarpmaktaydı (Soulis 1974: 421; Berktaş 1992: 242).¹ Tarih enstitülerinin, üniversitelerin ve bilim akademilerinin kurulması, Batı Avrupa tarzına uygun düzenli araştırmaların ve dilbilim çalışmalarının yürütülebilmesinin önünü açtı. Bu dönemde Sırp, Hırvat, Bulgar ve Romanya milli tarihlerini anlatan temel eserler ortaya çıktı. Aslında bu çalışmalar sadece erken döneme ait belgelerin bir toplamı değildi. Ancak belgelerin ait olduğu tarih devri, o ülke halkları altın çağ olarak kabul etmişlerdi².

Tarih enstitüleri tarih uğraşısının siyaset ile biraraya geldiği merkezler olarak kabul edilmelidirler. Zira bilhassa Balkan ülkelerinde bu enstitüler adeta siyasetin merkezine yerleştirilmişlerdir. Bunun en tipik örneği Türk Tarih Kurumu müdürlüğü yapan ve aynı zamanda Kemalcı milliyetçiliğin önde gelen

¹ Bu hava ve açıkça görülen ulusal tertibat, özellikle meslekten bir tarihsel değerlendirme gerektirmektedir; Almanya’da *Historische Zeitschrift* (1859), Fransa’da *Revue historique* (1876), İngiltere’de *English Historical Review* (1886) ve Amerika’da *American Historical Review* (1895) isimli yayınlar konuyu siyasi tarih ve diplomasi tarihi açısından değerlendirirken, aynı zamanda ulus devletlerin kuruluşu projesinde ulusal değerleri tarihsel bir bakış açısı ile desteklemişlerdir.

² 19. Yüzyılın ikinci yarısının başlarında Balkan devletlerinde akademik organizasyon ve aşamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: G. Soulis, “Historical Studies in the Balkans in Modern Times”, ss. 423-431.

temsilcisi olan *Yusuf Akçura*'dır (1932-35). Akçura, resmi olarak siyasetin içinde olmasa da siyasi talepler doğrultusunda bir takım yönlendirmelere maruz kalıyordu (Berktay 1991: 24). Bugün dahi Türkiye'de, açıkça bir siyasetçi olarak kabul edildiğinden ikinci sınıf bir tarihçi sayılmaktadır.

Bu tarz siyasi bağlantılar sebebiyle tarih uğraşısını gerçek manada bir bilim olarak kabul etmek zorlaşmaktadır. Bununla birlikte madalyonun diğer yüzünde şu vardır: Bahsi geçen konuda diğer Balkan ülkeleri Arnavutluk'a göre daha ileri durumdadırlar. Zira 19. yüzyılının başlarından ortalarına kadar bu ülkelerin milliyetçi düşünce üzerinde vurgu yapan enstitülerinin fikri taslakları çok daha eskilere gitmektedir.

Bilim akademisi, siyasi eylemlerin öncesine bakış ile fikri düşünce seviyesinde yoğunlaşır. Balkan bilim akademileri 19. yüzyılda değil ama 20. yüzyılda ulusal devletlerin inşasını tamamlamışlardır. Ulusal emellerin projeksiyonuna ciddi katkılar yapmışlardır. Bunların vakıfları, devlet arşivleri ve akademileri adeta devletin devamlılığı için kanıtlar toplayan temel kurumlardır (İnalçık 2001: 258).

Modern Sırp tarihçiliğinin kurucusu Stojan Novaković tarihçiliğinin yanında siyasi faaliyetlerde de bulunan akademisyen örneğidir. Novaković, Ulusal Kütüphane Müdürlüğü'nün (1869-1874), Sırp İlimler Akademisi'nin başkanlığının (1906-1915), Sırbistan'ın İstanbul (1886-1891, 1897-1899), Paris (1900), St. Petersburg (1900-1905) büyükelçiliğinin, üç kez Mili Eğitim Bakanlığı'nın (1873, 1875, 1880-83) ve iki kez de başbakanlığın (1895, 1909) yanında -ki bunlara bir de 1914'te Sırp delegasyonun başkanı olarak Osmanlı Devleti ile Balkan savaşlarının sonuç anlaşmasını imzaladığını da eklemek gerekir (Djordjevic 1988: 51- 69)- sadece hususi tarihi yayınlar yapmamış³ aynı zamanda Ortaçağ Sırp tarihine dair de bir çok önemli belgeyi de yayınlarak tarihçilik uğraşısına da önemli katkılar yapmıştır (Novakovic 1898; Novakovic 1912).

Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan kendi akademilerinin kuruluşunun 150. yıldönümünü hala kutluyorlar. Devletlerinden aldıkları desteklerle ulusal sorunlarının uzun soluklu çözümleri için projeler üretiyorlar. Ancak aslına bakıldığında yukarıda ifade edilen durumlar dolayısıyla fikri bağımsızlıkları çağın siyasi düşüncesinin sınırlarını çoktan aşmış durumda. Bunu somut bir

³ Onun tarih, tarihi coğrafya ve edebiyat tarihine dair bilimsel çalışmaları için bkz.: Djordjević, "Stojan Novaković: Historian, Politician, and Diplomat", ss. 51-69, ayrıca makalenin sonundaki kaynakça için bkz. ss. 66-69.

örnekle açıklamak gerekirse; Yunanistan modern tarihçiliğinin kurucusu sayılan Constantinos Paparrigopoulos'un *Greek People* (6 vol., 1860-1872) adlı eserinde ortaya koyduğu Yugoslavya'nın etnik temelli parçalanma fikri sadece çağdaş siyasetçiler tarafından değil (Xydis 1969: 239) bugünün Yunan siyasetçileri tarafından da kabul görmektedir (Jovanovski 2007: 195).

Konuyu daha derinlemesine kavrayabilmek için bir tarihçi ve onun eserinin bir devletin inşasında oynadığı işlevi gösteren dikkat çekici bir örnek daha vereyim. Türünün ilk örneklerinden sayılan Bulgar tarihinin yazarı Çek kökenli Constantin Jirecek 1881'de Bulgaristan Millî Eğitim Bakanı olarak atanmıştı. Aslen bir Bulgar olmasa da Jirecek, 20. yüzyıl boyunca Bulgar ulusal kimliğinin oluşması için mücadele vermiştir. Ayrıca bu süreçte Viyana'da bulunan Balkan Çalışmaları Enstitüsü'nün de müdürlüğünü yürütmüştür.

Geçmişte değişik gerilim ve endişeler doğuran farklı tarihi olgu ve durumlar, özellikle Balkan yarımadasında her daim canlı tutulmuş ve çoğunlukla da ulusal ruhu ve vicdanı oluşturmuştur. Müslüman ve Hıristiyan Arnavutlar, büyük devletlerin resmi onayı olmaksızın kendi ulus devletlerinin kuruluş sürecini başlattılar. Bu sayede bir Arnavut milliyetçiliği biçimlendi. Ancak gelişim süreci Arnavutların tarih sahnesinden silinmesi tehlikesi ile eşzamanlı olarak gelişti. Bu bağlamda; tarihçilikte milliyetçi tavır ve tarihin kullanımı, geçici bir fikri heves olmaktan öte Arnavut tarihçiliğinin ülkenin içinde ve dışında yaşanan siyasi gelişmelere bir tepki olarak ortaya kondu.

Diğer Balkan devletleri önceki hâkimleri olan Osmanlı Devleti'nden erken kopuşları sayesinde meslekten tarihçiler topluluğuna sahip olma şansına erken kavuşurken, Arnavutlukta ulusal tarihçiliğin tüm yükü siyasetçilerin omzuna binmişti. Kaybedilen zamanı telafi etmek için ve yeni devletin meşruiyetinin sağlaması için en kısa yol, bahsi geçen kahramanların, kendi tarihlerini yazmasıydı. Bahsi geçen kahramanlar Arnavut siyasetçiler, bürokratlar ve iktisatçılardı. Ancak bu kişiler, Arnavutlar için tarihçiliğin kurumsallaşmaya başladığı yıl olan 1946'a kadar bu eksikliği gidermek için meslekten tarihçilik eğitimi almalıydılar.

Mehdi Fraşeri bu durumu açıklayan en açık örneklerden biridir. Fraşeri eserlerinde Arnavutluk'a dair sorunları tahlil ederken tarihsel bakışını ve Arnavutluk'un ulusal beklentilerini göz önünde bulunduruyordu (Frashëri 1944; Frashëri 1943). Farklı bir devlet adamı geniş ve uzak görüşlülüğü ile Arnavutluk tarihinin en önemli dilimleri ilgili çalışmalar hazırladı. Bunlardan biri de Prizren Birliği idi (Frashëri 1927). Vatansever ve aydın ilgileri içerisinde

Arnavutluk'un tarım derinliği gibi iktisadi konularda kalem oynatıyordu faaliyetler yapıyordu (Frashëri 1934). Mehdi Fraşeri kapsamlı bir Arnavutluk tarihi de yazmaya niyetlendi ancak sadece 1 cildini hazırlayabildi (Frashëri 1928). 1934'de siyasetçi kişiliği ile de karşımıza çıkan Fraşeri, Arnavutluk tarihine dair ve Arnavutluk ulusçuluğunun ilk belgesi kabul edilen Pashko Vasa'nın 1789'da İstanbul'da kaleme aldığı Arnavutlar ve *Arnavutluk Gerçeği* isimli eseri Arnavutça'ya çevirdi.

1945 sonrasında tarih ve siyaseti harmanlayan özne olarak karşımıza tarihçi Aleks Buda çıktı. Kuruluşundan itibaren Bilimler Akademisi Başkanlığı yapan Buda, akademinin ideolojik çizgisinin gelişimine de önemli katkı yaptı. Burada onun Komünist Arnavutluk Devleti zamanında yaşayıp faaliyet gösterdiğini belirtmek gerekmektedir. Bu dönemde devletin ulusal çıkarları için faaliyet göstermektense *Arnavutoloji* çalışmalarını yürütmeyi denedi. Ulusal tarihin gayesi, milli çıkarları meşrulaştırmak değil, II. Dünya Savaşı sonrasında silah zoru ile kurulan hükümetin durumunu güçlendirmektir. Böyle bir durumda bir ulusal tarihçi, idarenin ideolojisi ile karşı karşıya gelmeyi göze alamazdı. Aleks Buda bir siyasetçi olmamasına rağmen ülkesin geçmişine dair bilinenden fazlasını bilen tarihçi vicdanı ile devletin siyasi baskısının arasında kalmıştı. Buda'nın yazılarında ikircikli bir yapıyı fark ediyoruz. Buna rağmen komünizmin katı çizgisi içinde kalabilmek için de oldukça hassas bir çaba göstermiştir. Diğer taraftan birçok tarihçinin ifade etmesinin yasak olduğu düşünceleri ifade edebilen bir *Arnavutoloji* uzmanı olarak kabul edilmiştir. Sağlam tarih bilgisi ve Arnavutça'yı iyi kullanabilmesi onun bazı durumlarda esnek bir yazım üslubunu kullanmasını kolaylaştırmıştır. Bununla birlikte kişisel düşüncesini açık bir şekilde asla yansıtmayan bu esnek yazım şekli, aynı zamanda Buda'nın neden asla bir siyasi muhalif işlev üstlenmediğini, ancak buna mukabil siyaset dışında bırakılmadığını da açıklamaktadır.

Aslına bakılırsa tarihçi ile siyasetçiyi ayıran şey, siyasetçinin vazifesinin yerine getirmenin kendine verdiği güvene sahip olması iken tarihçinin bilgiye mahir bir şekilde sahip olmasıdır. Bu ikisi birleştiğinde halkın fikri gücünü şekillendiren durum ortaya çıkmaktadır.

Bazı ulusal tarihler diğerlerine göre daha az efsanelerle süslü olsa da bir ulus tarihinin tamamıyla efsanelerden arınmış olduğunu düşünmek hatalı olur. Tarihçiler halkçı bir ifade olan Altın Çağ kavramının kullanımını ve bir gerektiği durumda sınırların yeniden düzenlenmesini tarihsel haklar şeklinde tanımlarlar (Pearton 1988: 160). Bu bağlamda usul ve mana açısından tarih

nedir sorusu, tarihin yapımına kim karar verir sorusuna dönüşürse bir sorunsal unsura dönüşür. Bu sınırlar aşıldığı takdirde tarih tehlikeli bir uğraşı haline gelir (Jenkins 1997: 38). Tarihin tehlikeliliği ya da bir telkin unsuru haline gelmesi onu bir anda siyasetin kötü emellerinin aleti durumuna düşürür. Arnavutlar üzerinde çalışmalar yapan ve onları kuyruklu halk olarak vasıflandıran (Djordjevic 1928), “1897-1900” yılları arasında da Sırbistan başbakanlığı yapan Vladan Djordjević bunun önemli örneklerindedir. Bu kitap Balkan savaşları sırasında Sırp halkının istekliliğini güçlendirmek için 1913’te kaleme alınmış ve Arnavutların Balkanlardaki varlığının gayr-ı meşruluğunu vurgulamıştır.

Birçok diğer toplumsal bilimden farklı olarak tarih bir bireye kolayca cazip gelebilir. Aslına bakılırsa tarihin temel amacı topluma ulaşmaktır. Özellikle bireysel ya da toplumsal manada kimlik oluşturan olaylara dair geçmişe ışık tutmaya devam ettiği müddetçe de ilgi uyandırmayı sürdürecektir. Bu özelliği ile bugüne değin tarih, beşeri bilimlerin laboratuvarı olmaya devam etmiştir (Kongar 2006: 11).

Bir halkı halk yapan okullarında verdikleri tarih eğitimlerinde tarihi vicdan ile ulusal tarih algısı arasındaki karşılıklı ilişkidir (Bozkurt 1993: 28-30). Gerçek fikirler üretemeyen alimler çıkaramayan toplumlar gelişemez ve bir ulus olamazlar (Bozkurt 1993: 45-46). Tarihçilerin kaleme aldığı eserler bir toplumda siyasi seçkinlerin kültürünün oluşmasını sağlamış, bugün de sağlamaya devam etmektedir. Çünkü geçmişte gerçekleşen olayları naklederek geleceğe dair öngörülerde bulunmaktadırlar. Bu bağlamda olgun bir devlet ancak böyle bir aydın sınıf ile kıymetlenir. Bence artık Arnavutlar için de Victor Hugo’nun sözlerini okumak noktasında en doğru zamandır: “*Hükümdarlardansa gözlerimizi düşünörlere odaklamalıyız ve onlardan birisi bu dünyayı terk ettiğinde o ülke sarsılacaktır*” (Zweig 2001: 449’den alıntı).

KAYNAKLAR

Berktaş, Halil. 1991. “Dört Tarihçinin Sosyal Portresi”, *Toplum ve Bilim*, no. 54/55 (yaz/güz).

_____. 1993. “Kültür ve Tarih Mirasımıza Bakışta Milliyetçiliği Aşma Zorunluluğu”, *Osman Hamdi Bey ve Dönemi*, Sempozyum 17-18 Aralık 1992, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Berktaş, Halil, Huricihan İslamoğlu-İnan, Çağlar Keyder and İskender Savaşır. 1993. “Tarih ve Kapitalizm”, *Defter*, (Bahar / Yaz).

Clogg, Richard. 1988. "The Greeks and Their Past", *Historians as Nation-Builders: Central and South-East Europe*, eds. D. Deletant & H. Hanak, London: MacMillan Press & School of Slavonic and East European Studies of London University.

Djordjević, Dimitrije. 1988. "Stojan Novaković: Historian, Politician, Diplomat", *Historians as Nation-Builders: Central and South-East Europe*, eds. D. Deletant & H. Hanak, London: MacMillan Press & School of Slavonic and East European Studies of London University.

Djordjević, Vladan. 1913. *Arnauti i velike sile*, Belgrade: pub. Tfg. J.M. Pavlovic & Co.; Albanian version: *Shqiptarët e Fuqit eMëdha*, përkth. Mustafa Kruja, Zara: Printing house S. Artale (1928).

Frashëri, Mehdi. 1927. *Liga e Prizrenit edhe efektet diplomatike të saj*, Tirana: Shtëpia Botuese "Mbrothësija" – Kristo Luarasi.

_____. 1928. *Histori e Shqipërisë dhe e shqiptarëve*, vol. I. Vlorë: Shtëpia Botuese "Vlora" Cav. G. Direttore e C.

_____. (ed.). 1934. *Koka e Ali Pashë Tepelenës dhe rrethanat e vrasjes*, Tiranë: Shtëpia Botuese "Tirana".

_____. 1943. *Nacionalizma shqiptare dhe faktorët ngatërrestarë të mbrendshëm dhe të jashtëm*, Tiranë.

_____. 1944. *Problemet shqiptare*, Tiranë: Botuesi Ismail Mal'osmani.

Güvenç, Bozkurt. 1993. *Türk Kimliği-Kültür Tarihinin Kaynakları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

İnalçık, Halil. 2001. "Bilimler Akademisi: Tarihte ve Türkiye'de", *Doğu-Batı*, yıl 4, sayı 16 (güz).

Jenkins, Keith. 1997. *Tarihi Yeniden Düşünmek*, Ankara: Dost Kitapevi Yayınları.

Jovanovski, Dalibor. 2007. "Constantinos Paparrigopoulos and Macedonia", *Istorija, historiografija i nastava po istorija*, Skopje: Cojuz на историчарите на Република Македонија.

Kongar, Emre. 2006. *Tarihimizle Yüzleşmek*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Novaković, Stojan. 1898. *Zakonik Stefana Dušana, cara srpskog 1349 i 1354*, Beograd.

_____. 1912. *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, Beograd.

Özbaran, Salih. 1997. *Tarih, Tarihiçi ve Toplum*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Özel, Oktay. 1998. “Bir Tarih Okuma ve Yazma Pratiği olarak Türkiye’de Osmanlı Tarihçiliği”, *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, Sempozyum Bildirileri, İstanbul: Metis Yayınları.

Pearton, Maurice. 1988. “Nicolae Iorga as Historian and Politician”, *Historians as Nation-Builders: Central and South-East Europe*, eds. D. Deletant & H. Hanak, London: MacMillan Press & School of Slavonic and East European Studies of London University.

Seton-Watson, Hugh. 1988. “On Trying to be a Historian of Eastern Europe”, *Historians as Nation-Builders: Central and South-East Europe*, eds. D. Deletant & H. Hanak, London: MacMillan Press & School of Slavonic and East European Studies of London University.

Soulis, Georges. 1974. “Historical Studies in the Balkans in Modern Times”, *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the 18th Century*, edited by Ch. & B. Jelavich, Archon Books.

Xydis, Stephen G. 1969. “Modern Greek Nationalism”, *Nationalism in Eastern Europe*, eds. P. F. Sugar – I. J. Lederer, Univ. of Washington 1969.

Zweig, Stephen. 2001. *Bota e djeshme: kujtimet e një europiani, Tiranë: Shtëpia Botuese “Elena Gjika”*.